

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

**Актуальні проблеми
вітчизняної та всесвітньої
історії**

Випуск 20

Рівне – 2010

«Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. – 333 с.

Ювілейний випуск наукової збірки «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» присвячений 70-ти річчю Рівненського державного гуманітарного університету.

Збірник містить результати наукових пошуків з актуальних проблем української та світової історії, виголошені на II Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів 8–9 грудня 2010 року (Рівне, РДГУ, історико-соціологічний факультет).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан Михайлович, кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила Олександрівна, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Науковий редактор:

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Члени редколегії:

Жилюк Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор (м. Острог).

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Степанков Валерій Степанович, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський).

Стоколос Надія Георгіївна, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Фісанов Володимир Петрович, доктор історичних наук, професор (м. Чернівці).

Чухліб Тарас Васильович, доктор історичних наук (м. Київ).

Швецова-Водка Галина Миколаївна, доктор історичних наук, професор (м. Рівне);

Шеретюк Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне);

Шугасва Людмила Михайлівна, доктор філософських наук, професор (м. Рівне).

Згідно постанови президії ВАК України часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 4 від 26 листопада 2010 р.

Свідотство про державну реєстрацію: серія КВ № 15857-4329Р від 12.102009 р.

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. Остафова 29,
історико-соціологічний факультет РДГУ.

ЦЕРКОВНІ ПРОЦЕСИ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В НОВОПРИЄДНАНИХ ЗЕМЛЯХ (ВЕРЕСЕНЬ 1939-ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

Стаття розкриває особливості відносин між радянською владою та церквою у 1939-1941 рр. на західноукраїнських землях. Аналізується вплив радянської моделі суспільства на населення новоприсоединених земель.

Ключові слова: церква, радянська влада, атеїзм, тоталітарна система, священники, антирелігійна компанія.

Статья раскрывает особенности отношений между советской властью и церковью в 1939-1941 гг. на западноукраинских землях. Анализируется влияние советской модели общества на население присоединенных территорий.

Ключевые слова: церковь, советская власть, атеизм, тоталитарная система, священники, антирелигиозная компания.

In the article the features of relations open up between soviet power and church in 1939-1941 on zakhidnoukrainskikh earths. Influence of soviet model of society is analysed on the population of novopriednanikh earths. Keywords: church, soviet power, atheism, totalitarian system, svyaschenniki, anti-religious company.

Надзвичайно важливу роль у міжвоєнній Польщі церква та релігія відігравали не лише в духовному, а й у політичному житті населення. Владою Польщі культивувався ця роль, сприяючи в першу чергу посиленню впливу римо-католицького костюлу. При цьому держава не відмовляла й іншим церквам у фінансовій підтримці, хоч і не такої вагомій.

Коли церкви, які діяли на території Західної України, потрапили в таку державу воєнничого атеїзму, якою був Радянський Союз, то вони опинилися у надто скрутному становищі. Адаже у радянську систему вони не вписувалися вже самою своєю природою.

Нова влада найпершого удару завдала римо-католицькій польській церкві, оскільки небезпідставно вважала костюли основними осередками антирадянської агітації. Це явно було висвітлено у звітах про хід кампанії щодо скликання Народних Зборів. Перші хвили арештів та депортацій, які проводилися НКВС, захопили насамперед ксьондзів. Методичний наступ на інші конфесії поступово набирала сили.

В одній із численних статей на антирелігійну тему, підписаній інструктором відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, говорилося: «Велику антирелігійну пропаганду повинні розгорнути партійні організації західних областей України... Ксьондзи, попи, равани – ці вірні наймити ворожих елементів – активно проявляють свою антинародну діяльність, поширюють різні брехні та «чудеса», направлені проти радянської влади і т.д. Партійні і непартійні більшовицькі агітатори... повинні розповісти правду про релігію, про антинародні дії церкви, костюлу, синагоги» [13, с.76].

У регіон завозилися численні партійні антирелігійні літератури. На відповідну тематику організувалися читання великої кількості лекцій. Дуже серйозно була налагоджена антирелігійна пропаганда в закладах освіти, особливо у школах. Тут вона стала невід'ємною частиною навчального процесу.

В усіх школах ще до впровадження нової системи освіти викладання релігії скасували. Відповідна символіка була ліквідована. Під час релігійних свят проводилися різноманітні виховні та громадські заходи, в яких участь учнів була обов'язковою.

Коли освіта повністю перейшла на радянські програми навчання, від вчителів почали вимагати, щоб на уроках наводилися антирелігійні приклади, які обов'язково включалися до розроблених робочих конспектів. Звичайно, це було важким випробуванням для дітей та педагогів. Адаже абсолютна більшість із них була віруючими [8, с.11].

Впроваджуваний на нових територіях курс комуністичної партії стосовно релігії та церкви, спрямований на обмеження їх впливу на людей, а з часом і на повне їх знищення, мав певні особливості. Він дещо відрізнявся від застосовуваного на сході, адже радянське керівництво усвідомлювало беззаперечний авторитет церкви на новоприсоединених землях, багатовіковий вплив її на свідомість місцевого населення. Тому надто форсована атеїзація для даного регіону не підходила. Підтвердженням цьому є постановка ЦК КП(б)У від 14.06.1941 р. «Про факти незаконних дій в Ровенській та Волинській областях УРСР», де були зафіксовані «грубі порушення закону» про закриття молитовних будинків і вилучення їх приміщень [10, с.249-250]. Як відомо, подібних аналогів у практиці діючих органів влади ще не було. Але тим цинічнішим це виглядає, оскільки в Радянському Союзі законодавства про релігійні культу по суті не було.

Нова влада так пильнувала місцевих вчителів, що деколи ставила їх у безвихідне становище навіть у таких випадках, де цього найменше сподівалися. Ось який приклад у своїх спогадах описує директор школи в Кам'янці-Струмиловій: «Під час вивчення «Енеїди» І. Котляревського прибулі зі Східної України учні запитали вчителя літератури що таке «пекло», до котрого відправила Енея Сівілла. Вчитель заявив, що колись люди вірили в таке місце, де мучилися грішники, та намалював крейдою вогонь, куди чорти звозили людей тачками. Мені, як директорові, закинули, що я дозволяю у своїй школі навчати релігії, й я мусив з'ясувати справу не тільки в райвно, але й у райвиконкомі та в міській управі» [8, с.11].

На двояку політику радянської влади щодо релігії як такої вказують такі запевнення представників влади: «...Видно, що питання релігії ставлять в центрі боротьби націоналістів проти нас. Вони ніколи не допустять, щоб греко-католицьку віру – нарушили. Ми говоримо, що ми релігію не зачіпаємо». І зовсім по-іншому постає ситуація у такій справі: «Ми маємо контрреволюційні виступи вчителів. Зокрема в с. Корхівка вчителька передала привіт від попа дітям. Цей піп лежить десь у Львівській лікарні...Цю вчительку ми звільнили...» [1, арк.24].

І хоча дії нового режиму на присоединених територіях у сфері релігійного життя були дещо обережними, але вже перший відчутний удар по Православній церкві був здійснений прийнятим рішенням у жовтні 1939 р. про націоналізацію земельної церковної власності [11, с. 285].

Наступ йшов на самі церковні організації та служителів культу. Всі церковні землі націоналізувалися на підставі аграрної декларації Народних Зборів. У Львівській архієпархії греко-католицької церкви відібрали 36003 га.

Деякі місцеві керівники під час проведення цієї акції з поваги до церкви проявляли лібералізм. Це рішуче припинилося зверху. Голова Журавнівського райвиконкому на Дрогобиччині у своєму розпорядженні навесні 1940 р. вказував: «... Не всі сільради провели націоналізацію церковних земель. Крім того, при націоналізації залишають священнослужителям по 10—15—20 моргів. Райвиконком роз'яснює, що націоналізації підлягають всі церковні землі, і з них залишати священнослужителям ніхто не має права жодного морга» [2, арк.65].

Церковні будівлі в багатьох місцевостях було конфісковано в основному під радянські установи.

Керівництво НКВС УРСР, під час підведення підсумків оперативної діяльності органів державної безпеки на західноукраїнській території по церковній лінії за вересень-грудень 1939 р., зробило висновок, що всі релігійні течії на території Галичини є «серйозною оперативною базою і робота з нею вимагає вмілого і правильного вирішення агентурно-оперативних питань». Тому 22 грудня 1939 р. до управлінь НКВС західних областей України була направлена директива НКВС УРСР «Про агентурно-оперативну роботу по релігійниках у Західній Україні». Документ описував активізацію антирадянської діяльності церковників усіх течій, які розповсюджували інформацію про закриття церков, арешти духовенства і тим самим провокували масові протести. Тут повідомлялося, що більшість попів і ксьондзів у минулому були активними учасниками «націоналістичних» партій, «петлюрівських банд», офіцерами польської армії. Так, у м. Станіславі із 45 служителів культу, яких органи держбезпеки взяли на облік, 12 належали до партії УНО, 2 – до УНДО, 2 – до УРСР, 5 – до польської партії «Стронніцтво народове», 2 були колишніми петлюрівцями [9, с. 8].

Поступово з православного церковного життя зникали здійснювані українською мовою проповіді, богослужіння, церковне діловодство. Усе більше почали користуватися церковнослов'янською мовою, яка мала чисто російську вимову. Усе це відбувалося ніби само собою, адже більшість служителів культу перебували у небезпеці через поширені вже ув'язнення, депортації та розстріли.

Як вказує у своїх дослідженнях Кубійович, у Північній Буковині українці в переважній більшості були православними. Перепис 1910 року зафіксував, що православних віруючих було 280 тис. (92%), греко-католиків 25 тис. (8%). За румунського періоду українських парафій було 155 (із 310 існуючих), греко-католицьких парафій було 17. У 1925-1940 рр. та 1941-1944 рр. митрополія Буковини та Хотина була приєднана до патріархії в Бухаресті [6, с. 191].

Перед приходом радянської влади територія краю належала до однієї з п'яти митрополій Румунської Православної Церкви, а саме митрополії Буковини, Хотина та Марамурешу. В Румунії державний статус мала православна віра. У суспільстві церква користувалася великою повагою і була наділена широкими можливостями, у тому числі й матеріальними. Буковинська митрополія ще з австрійських часів заснувала Релігійний фонд, кошти якого використовувалися на утримання навчальних закладів та духовенства, будівництво церков і монастирів, друкування духовної літератури.

У липні 1940 року Буковинською митрополією повинен був керувати новий митрополит Тит, але через прихід Червоної Армії він змушений був покинути Чернівці і виїхати до Сучави, тобто до Південної Буковини. Більшість священників поїхали за митрополитом, знаючи про ставлення більшовицької влади до церкви.

Дуже швидко православна Церква Буковини була позбавлена прав юридичної особи, як це робилося й усюди згідно з релігійним законодавством СРСР. Отож, вона не мала права розпоряджатися й володіти майном, яке влада вилучала й націоналізувала для власних потреб, а храми і церковне начиння надавала у безкоштовну оренду. Одразу ж з церковного користування вилучили майно Релігійного фонду Буковини. А це і ліси, і землі, і заводи, і озера, й залізниці, і будинки. У Чернівцях було відібрано комплекс Митрополічної резиденції і в грудні 1940 р. передано Чернівецькому краєзнавчому музею. Були закриті дві церкви комплексу [15, с. 25].

Щоб не загострювати неприязні настрої місцевого населення, влада не вилучала з користування їхніх громад інші монастирі та храми, але надавала їх в оренду. При цьому громадам залишалося лише те майно, яке було в церковній огорожі. Усе, що знаходилося за територією церкви чи собору, переходило державі. Навіть із залишених будівель і земель громади змушені були платити великі податки та значні страхові внески. Священники втратили жалування, яке їм виплачувалося з Релігійного фонду, а також будинки, землі.

Так описував тогочасні події настоятель Кіцманського приходу і благочинний Дністрянського округу Кассіан Богатирець: «Становище духовенства з часом зробилося нестерпним. Церковну землю у них у більшій частині відібрано, з приходських будинків їх вивезакуйовано, жалування не отримували, прибутки знизилися до мінімуму, податки досягли надзвичайних цифр і тому священники почали клопотати, щоб радянські власті відпустили їх у Румунську Церкву. Радянські власті однак цього не дозволили. В листопаді 1940 р. священникам випала можливість переїхати у Німеччину і там отримати приходи у православній єпархії Варшавській або звідти виїхати у Румунію. І я, користуючись цією можливістю, після марних спроб знайти тут на Буковині кошти на утримання сім'ї, виїхав у Німеччину» [15, с. 27].

Релігійна освіта й пропаганда були заборонені. Теологічний факультет університету в Чернівцях закрили. Церковна друкарня припинила свою діяльність. У більшості храмів не було кому служити.

Радянська влада усіх православних (крім грузинів) відносила до юрисдикції Руської Православної церкви. Тому керівництво РПЦ призначило у Буковину архієрея, єпископа Житомирського Дамаскіна. Але він не налагодив зв'язків із духовенством і віруючими краю, перебував лише у Чернівцях.

На території Північної Буковини діяли громади євангельських християн-баптистів. Оскільки в Румунії законно була визнана тільки православна віра, то вони зазнавали переслідувань і були під загрозою закриття. За твердженням дослідника Чернописького, з приходом радянської влади ситуація змінилася на краще: «... ввійшов у силу та став діяти державний декрет про свободу совісті. У Москві організували Всесоюзну Раду Євангельських Християн-Баптистів. Після визнання Союзу в країні пішов рух по реєстрації общин» [14, с. 13].

Як відомо, так само, як і стосовно українських церков, радянська владна політика щодо іудаїзму спочатку не була відверто репресивною, оскільки офіційно єврейські релігійні общини не розпускалися. Але синагоги та служителі культу обкладалися великими податками. Поступово закривалися синагоги. Націоналізувалися будівлі та майно. Проводилася така політика влади, яка змушувала найзаможніших членів общини покидати свою батьківщину. А оскільки фінансова незалежність іудейських общин трималася за рахунок саме таких її членів, то в результаті єврейські об'єднання не спроможні були утримувати власні лікарні, школи, лазні.

Прийняття закону про відділення церкви від школи завдало величезного удару по іудаїзму, адже закривалися єврейські релігійні школи та єшиботи. Будь-які спроби створити підпільні релігійні школи придушувалися органами НКВС.

Євреї були змушені працювати у суботу та інші святкові дні під загрозою арешту, адже 26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень [5, с. 157-158].

З маніакальною підозріливістю новий режим в усіх негараздах або й випадковостях звинувачував насамперед віруючих людей, священнослужителів. У лікарні №1 м. Львова трапився випадок, коли у поданій радянському військовому тарілці з супом знайшли таргана. Це тут же було приписано ворожості і неприязні працюючих тут монахинь. Бачимо такий висновок: «З 95 чоловік, які працюють у цій лікарні, 25 % людей, яких треба прибрати, і в першу чергу це монашки, які перед тим як приступити до роботи моляться»[3, арк. 28].

Фінансові відділи накладали на духовенство величезні податки. Священникам, яких вважали нетрудовими елементами, доводилося сплачувати за житло, воду, електрику вп'ятеро більше, ніж іншим. Часто податки перевищували фактичні доходи.

У таких умовах і формувалася поведінка церков відносно владного режиму. Римо-католицька церква була пригнічена катастрофою польської держави і залишилася без свого лідера кардинала Хлонди, який опинився у Ватикані, а потім у Франції.

У 1940 р. православна церква Волині перейшла під керівництво єпископа М. Ярушевича, який був призначений Московською патріархією екзархом на приєднаних землях. Так вона фактично стала частиною російської православної церкви, яка завдяки тяжким компромісам примирилася з режимом.

Слід зазначити, що не всі ієрархи погодилися із зміною юрисдикції та продовжували опиратися цьому. Зокрема, єпископ Дубнівсько-Горохівської єпархії Полікарп Сікорський відмовився підписати декларацію про підпорядкування Московській патріархії та проводив богослужіння не церковнослов'янською, а рідною українською мовою [4, с.138]. Найефективніше та найорганізованіше протистояла антирелігійному режимові радянської влади Українська греко-католицька церква. Вона послідовно дотримувалася лінії поведінки, виробленої її керівництвом. Це було можливим завдяки організаційній і, не в останню чергу, просторовій, згуртованості навколо Святоюрського центру.

На перший погляд, православні парафії західноукраїнських земель досить швидко й безболісно перейшли під юрисдикцію Московської патріархії, але ціна так званого «добровільного» приєднання до Російської православної церкви була занадто високою, зважаючи на численні жертви репресій серед священнослужителів. У ці роки (1939-1941) українізація та демократизація церкви були знищені. Влада своїми діями підірвала життєві цінності православних українців, підштовхувала до деградації самосвідомості.

Вироблені у Москві засоби зміни підпорядкування православної церкви в Західній Україні були антидемократичними. Крім того, вони були незаконними, адже подібні питання належали до компетенції Помісного собору. Але здійснювалися вони, як і усякі інші, насильницькими методами. Звичайно, усе це не могло бути безпроблемним. Окрім того, що православні ієрархи втратили будь-які ілюзії стосовно подальшого розвитку релігії та церкви у Радянському Союзі, досить непорядна роль була відведена Російській православній церкві та Московській патріархії. Вона ще у післяреволюційні часи була залякана владою, тепер же стала своєрідною заручницею у намірах влади як стосовно світського, так і духовного життя [11, с. 296].

За цей період радянська система нанесла непоправних ударів по православному духовенству, примушуючи його до пристосуванства. Православні віруючі ще досить добре пам'ятали, як священники у 20-і роки опанували польську мову, тепер же вони змушені були поспішно переходити на російську. Звичайно, усе це відбувалося під значним тиском.

У доведений період тиск на УГКЦ був не таким жорстким, як у повесні роки. Як вказував дослідник В.Ленчик, тут було дві причини: «радянська влада відчувала непевну ситуацію в умовах подальшого розгортання війни в Європі; велику роль відігравав незаперечний авторитет митрополита Андрея Шептицького. Радянському керівництву були добре відомі заслуги УГКЦ у боротьбі проти колонізації. Тому відвертий курс на її знищення не відповідав би офіційно проголошеній українізації. Хроніка монастиря Святого Йосафата у Львові зберігає як знаменний факт, що 27 вересня 1939 р. київське радіо в одній із передач висловлювало вдячність галицькому духовенству за те, що воно «так вірно піддержувало духа українського між народом» [8, с.12].

Митрополит Андрей висловився за зовні аполітичну позицію церкви: він дозволив священникам брати чи не брати, на власний розсуд, участь у виборах, не впливаючи в цьому питанні на віруючих; не виставляти під час свят на церквах та парафіяльних будинках ніяких прапорів, але водночас не заважати робити це представникам влади й т. п. Священникам заборонялося залишати свої парафії, яких у трьох галицьких дієцезіях налічувалося 2190. Не всім, однак, вдалося дотримати цього наказу: 40 священників було кинуте до в'язниць і вивезено, частина з них загинула. Близько 100 їх, щоб уникнути такої ж долі, покинули свої парафії. Дехто із священників за допомогою німецької репатріаційної комісії виїхав на територію Польщі [13, с.210].

Шептицький єдиний відкрито у листах-зверненнях до партійно-державних керівників різних рівнів гостро критикував деякі аспекти радянської політики. Західноукраїнській громадськості були відомі листи до М.С. Хрущова з приводу надмірних податків, до завідувача Львівського облвню Т. В. Одарченка у справі антирелігійної пропаганди в школах, до А. Я. Вишинського з проханням дозволити священникам відвідувати хворих у лікарнях. Деякі звернення давали результати. Так було переглянуто деякі випадки надмірного оподаткування священників. Та сам факт відкритої полеміки з владою, відстоювання традиційних для західних українців цінностей були найважливішими для суспільної свідомості.

Серед численних послань і звернень митрополита окреме місце займає «Осторога перед загрозою комунізму» від 2 серпня 1936 р.. Митрополит твердить, що більшовизм перетворився на якусь поганську і матеріалістичну релігію, а брехню, обман, насильство, терор і гноблення обрав принципами свого панування [7, с. 418].

Виникає питання : чому влада не розправилася з Митрополитом, чому не заарештувала його, у той час як інші авторитетні діячі стали жертвами арештів уже з перших місяців приходу нового режиму?

Можливо, має рацію священник Юліан Дзерович, який, навівши декілька ймовірних версій у своїх спогадах, додав: «Але головне: маю враження, що особа митрополита так імпонувала більшовикам (швидше Сталіну, принаймні у цьому впевнений В.Ковалюк), що вони просто не зважувалися піднести на нього руку» [8, с.12].

Але існував розроблений план оперативних заходів НКВС СРСР стосовно греко-католицької церкви та її керівництва, затверджений Л. Берією. У ньому, зокрема, вказувалося: «Керівники уніатської церкви в особі митрополита Андрея Шептицького та його наближених не приховують свого ворожого ставлення до радянської влади і разом з оунівцями провадять антирадянську роботу, провокуючи віруючих на підлив заходів радянської влади. В цих умовах необхідне проведення наступних агентурно-оперативних заходів, направлених на розпад уніатської церкви і підлив її впливу:

1. Організація розколу уніатської церкви шляхом використання існуючих протиріч між прихильниками так званого західного і східного обряду.

2. Дискредитація керівників уніатської церкви в очах віруючих шляхом обнародування фактів їх побутового розкладання, порушення канонічних законів і зловживань у справах управління церковним майном.

3. Організація серед уніатів течії за відокремлення від Ватикану та створення «незалежної» уніатської церкви.

4. Активізація православних церковників на боротьбу за приєднання уніатів до православної церкви...» [9, с.100].

Наслідки антирелігійної кампанії в досліджуваній період залишилися більш ніж скромними. В умовах очікування дальших військово-політичних катаклізмів та невпевненості у своєму завтрашньому дні люди тільки міцніше прив'язувалися до церкви, а утиски священників викликали загальне співчуття до них. Понад те, деякі з присланих радянських кадрів потайки навіть зверталися до церкви. В листі до Шептицького священник с. Криве (Радехівщина) Іван Набережний повідомляв, що начальник районного НКВД Шабанів таємно, за допомогою свого шофера, хрестив дочку, а коли самому священнику загрожував арешт і депортація, захищав його, зволікаючи з цією акцією.

На початку 1941 р. інтенсивність антирелігійної кампанії різко ослабла. Акцент у державній політиці було перенесено на підрив організаційної єдності УГКЦ та підготовку до ліквідації унії. З цією метою НКВД шантажувало священника Г. Костельника, 17-річний син якого був заарештований і з початком війни пропав безвісти. Однак ця драма розгорталася таємно від широкого загалу й була доведена до логічного завершення набагато пізніше в 1946 р. [12, с.138].

Культ войовничого атеїзму закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприсмніших психологічних переживань у часи першого перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що почуття загальної непевності й щоденного страху за своє життя, викликане систематичним терором з боку органів державної безпеки.

Джерела та література

1. Державний архів Івано-Франківської області. - Фонд ФП. 1. (Станіславський (Івано-Франківський) обласний комітет Комуністичної партії України(ОК КПУ) 1939-1941 рр.) - Оп. 1. - Спр. 1.- Протокол №1 засідання бюро 8 грудня – 12 грудня 1939 р. – 40 арк.
2. Державний архів Львівської області (ДАЛО). - ФП.- 5001 (Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії України) – Оп. 1. – Спр. 34.- Матеріали до протоколу засідань бюро обкому КП(У) № 14. – 182 арк.
3. ДАЛО. - ФП. - 5001. – Оп.1. – Спр. 59. - Стенограма наради секретарів міськомів і райкомів партії Дрогобицької області про підбір і розстановку кадрів. – 35 арк.
4. Волинець О. О. Українська Греко-Католицька Церква і держава : теорія та практика взаємодії:[монографія] / Волинець Оксана Олексіївна, Гетьманчук Микола Петрович, Ржиський Любомир Петрович. - Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львів. Політехніка», 2007. – 264 с.
5. Гриневич В. А. Україна і Росія в історичній ретроспективі: у 3 т. Т.2 - Радянський проєкт для України. / Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С. В., Лисенко О. С. – К.: Наукова думка, 2004. – 530 с.
6. Енциклопедія українознавства. Заг. частина/ За ред. В. Кубійовича. Перевид. в Україні. – К., 1995. – Т. 2.- 578 с.
7. 7.Історія релігії в Україні: В 10-ти томах./ [за ред. П. Яроцького]. – К. – Т.4: Католицизм. – 2001. – 598 с.
8. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України. / В. Ковалюк //Український історичний журнал. –1993-№ 2/3–С. 3-17.
9. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М. І.,-2006.-Т. 1– 920 с.
10. Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 559 с.
11. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX - перша пол. ХХ ст.). / Стоколос Н. Г. - Рівне: ППФ «Ліста М». – 2003. – 480 с.
12. Теодорович Н. Ліквідація УГКЦ в СРСР. Український збірник / Теодорович Н. Мюнхен. - 1960,– книга 17.- 270 с.
13. Федорів Ю. Історія церкви в Україні / Федорів Ю. – Торонто. – 1966.- 362 с.
14. Чернопиский Д.С. Життя віруючих Буковини 1914-1994. / Чернопиский Д.С. – Рівне: Християнський благодійний видавничий фонд, 1995. – 128 с.
15. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). / Яремчук С. – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.

УДК 94 (477.73)

Федір Кокошко, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін МДУ імені В.О. Сухомлинського

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В РОКИ ВІЙНИ. ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В СКЛАДІ ВЕРМАХТУ І ВІЙСЬК СС.

Стаття присвячена масовому співробітництву радянських людей з окупантами в роки Вітчизняної війни 1941-45 рр., воєнізованим формуванням, які воювали на боці 3-го Рейху. Такої кількості пособників німців, такого масового дезертирства не було більше в жодній країні-жертві гітлерівської агресії.

Ключові слова: окупація, колабораціонізм, збройні формування, вермахт, добровольці.

Статья освещает массовое сотрудничество советских людей с оккупантами в годы Отечественной войны 1941-45 гг., военизированным формированиям, которые воевали на стороне 3-го Рейха. Такого количества немецких пособников, такого массового дезертирства не было больше ни в одной стране-жертве гитлеровской агрессии.

Ключевые слова: оккупация, коллаборационизм, вооруженные формирования, вермахт, добровольцы.

The article is dedicated to the mass collaboration of Soviet people with the occupiers during the Great Patriotic War of 1941-1945, to the military units fighting on the side of the Third Reich. No other country which fell victim to Hitler's aggression had such a vast number of deserters and German accomplices.

Key-words: occupation, collaborationism, armed formation, wehrmacht, volunteers.

Ми добре знаємо про те, що багато добровольців йшли на фронт захищати свою землю та – кінець кінцем – себе. Але були і такі, які не йшли битися з ворогом. Здавалися, співробітничали, зраджували, зустрічали німців хлібом-сіллю. Їх було більше мільйона. Хтось спасав свою шкуру. Багато хто переходив на бік ворога ненавидячи радянську владу.

За гітлерівську Німеччину воювало 70 000 естонців, а в Червоній армії естонців було 32 000 [1]. Співвідношення 7:3. Для порівняння з десяти українців – 9 воювали в Червоній армії, а 1 в УПА.

Тема війни викликає багато емоцій, почуттів і дискусій. Є думка, що то була не Велика вітчизняна, а радянсько-німецька війна. Бо війна, де були заслонні загони, а тих хто повертався з ворожого полону оголошували зрадниками, де воювали штрафні батальйони, не може називатися вітчизняною [6]. Своїх громадян у вітчизняній війні вітчизна не жаліла. У 2006 році біля села Чапаївка Токмацького району Запорозької області було знайдено могилу жіночого (!) штрафбату [2]. У нас таки дійсно історія з непередбачуваним минулим.

До війни на окупованих територіях СРСР проживало 88 мільйонів чоловік, з яких 73 мільйона попало в окупацію. З них понад 30 млн. українців, понад 20 млн. росіян, близько 8 млн. білорусів, близько 5 млн. прибалтів, понад 1,5 млн. поляків СРСР, до 3 млн. молдован та румун, до 2 млн. євреїв, 0,2 млн. кримських татар та ін.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Нагірний Віталій (Краків, Польща)

Ятвязький похід галицько-волинських князів 1248/49 року: перебіг і результати 3

Ващук Дмитро (Київ)

Пограниччя у Великому князівстві Литовському: від конфлікту до правового вирішення 6

Бартош Іван (Ніжин)

Татарський фактор у Литовсько-Московському протистоянні (1474–1480 рр.) 8

Денисюк Василь (Луцьк)

Волинський селянин проти польського шляхтича:

соціальна природа конфлікту у Луцькому повіті в 1795–1860 рр. 10

Трофімук Тетяна (Луцьк)

Удосконалення законодавчої бази виконання рекрутської повинності єврейським населенням

Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. 13

Гальчинський Богдан (Київ)

Формування засад демократичного світогляду М. В. Лисенка

в умовах українського національного відродження середини XIX ст. 17

Желізняк Василь (Кременець)

Губернатор в системі управління Правобережної України 20

Буліга Микола (Луцьк)

Юридичне забезпечення виборів до Державної Думи царської Росії

(за матеріалами Волинської губернії) 22

Іваненко Оксана (Київ)

Участь учених-природознавців Харківського університету

в міжнародних наукових форумах на початку XX ст. 25

Хома Іван (Львів)

1-ий полк Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця (березень–квітень 1918 р.):

від створення до розформування 28

Мягка Ольга (Миколаїв)

Національно-культурний розвиток польської національної меншини

Південної України в 20-х рр. XX ст. 32

Терещук Марія (Рівне)

Здобуття вищої освіти українцями Галичини у 1919– 1924 роки 35

Гуменюк Оксана (Рівне)

Церковні процеси на початку Другої світової війни

в новоприсланих землях (вересень 1939–червень 1941 рр.) 38

Кокешко Федір (Миколаїв)

Колабораціонізм в роки війни.

Військові формування в складі вермахту і військ СС 41

Лахно Віта (Полтава)

Місцева окупаційна преса Полтавщини про виїзд і перебування

української робочої сили в країнах Третього Райху 43

Маринченко Ганна (Миколаїв)

Релігійно-церковне життя у Південній Україні в повосний період 46

Бойко Вікторія (Луцьк)

УРСР в структурах ООН у післявоєнні роки 48

Ревенко Віра (Миколаїв)

Організація і діяльність сільської художньої самодіяльності

повоєнного періоду в Південній Україні (1945–1955 рр.) 51

Лахно Олександр (Полтава)

Партійно-державна репресивна політика щодо Спільки Церков ЄХБ у 1960–1980-их роках 54

Середюк Тетяна (Івано-Франківськ)

Вплив еміграційних процесів на родинні відносини українського населення

в кінці XX – початку XXI століття (на прикладі Івано-Франківської області) 57

Ніжник Альона (Рівне)

Правове становище пізньопротестантських конфесій

на українських землях у другій половині XIX – початку XX ст. 60

Грипич Світлана, Білявцева Ольга (Рівне)

Бібліографія культури України доби незалежності як основа підготовки

фахівців-культурологів (на прикладі фондів наукової бібліотеки

Рівненського державного гуманітарного університету) 63

Буліга Ірина (Рівне)

Державно-конфесійні відносини в Україні: проблеми та перспективи 68

Коржик Ольга (Луцьк)

Роль державних структур у реалізації міграційної політики на Волині 71

СЕКЦІЯ II. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Коберник Ніна (Рівне) Соціально-культурні передумови формування світогляду Кирила і Мефодія	74
Юсупович Адріан (Jusupović Adrian) (Варшава, Польща) Zasięg terytorialny ziemi drohickej w średniowieczu	77
Ісмаїлова Ленора (Луцьк) Характер взаємовідносин Кримського ханства та Османської імперії (70-ті роки XV–XVI ст.)	80
Степонавичене Лирия (Вильнюс) (Литва) Некоторые особенности реализации норм залогового права (в первые годы действия второго литовского статута)	83
Степанов Дмитро (Москва) Отечество и народ. Польское протонациональное самосознание и Освободительная война украинского и белорусского народов 1648-54 гг.	88
Шеретюк Руслана (Рівне) Імперське законодавство кінця XVIII ст. як джерело політики російського самодержавства щодо Уніатської церкви	91
Блох Юлія (Рівне) Лейбористська еліта британського суспільства: оцінка зовнішньополітичних кроків країни на початку XX століття	95
Мишков Віктор (Рівне) Російська Православна церква та старообрядництво: шляхи та проблеми об'єднання	98
Клим'юк Уляна (Івано-Франківськ) Погляди Романа Дмовського на розвиток ідеї польської державності під час Першої світової війни	101
Кузьбіда Малгожата (Kuźbida Małgorzata) (Перемішль, Польща) Zarys dziejów ukraińskiej polityki międzynarodowej: analiza porównawcza z okresu Ukraińskiej Republiki Ludowej jej wpływ na współczesność w kontekście rozwoju doktryny państwowej	104
Щавлінський Микола (Мінськ, Республіка Білорусь) Формирование белорусских частей в Одессе в контексте создания белорусской государственности (1917 – 1919 гг.)	107
Кукса Олександр (Мінськ, Республіка Білорусь) Создание советских республик Белоруссии и Украины в начале 1919 г.: отличия и закономерности	109
Сай Галина (Рівне) Експедиції й погроми євреїв у Другій Речі Посполитій (1918 – початок 1920-х років)	111
Бунечко Сергій (Рівне) Політико-правове становище національних меншин Польщі та їхні майнові права (1918–1939 рр.)	114
Бородинська Ліна (Рівне) Культурницька діяльність євангельських християн у Польщі (1918–1939 рр.)	117
Сидорик Надія (Івано-Франківськ) Німецька національна меншина Польщі в зовнішній політиці Німеччини (1919–1939 рр.)	120
Чорненький Роман (Івано-Франківськ) Мисливство як елітарний засіб відпочинку населення Станиславівського воєводства (1921–1939 рр.)	124
Цьвенк Хенрик (Święk Henryk) (Ченстохов, Польща) Polacy i Rosjanie. Historyczne aspekty skomplikowanych stosunków	127
Мігун Дмитро (Мінськ, Республіка Білорусь) Планы нацистского руководства Германии в отношении Беларуси и Украины в преддверие Второй мировой войны	130
Афоніна Ірина (Київ) Культурно-масові заходи як чинник впливу на формування історичної пам'яті про Другу світову війну в американській та радянській зонах окупації Німеччини (1945–1949 рр.)	135
Оксамитний Юрій (Луцьк) Радянсько-ізраїльські відносини під час палестинської війни 1948–1949 рр.: військово-технічні аспекти	137
Разіцький Віталій (Кременець) Особливості втілення в життя завдань інформаційної політики США в Саудівській Аравії у 40–50-х рр. XX ст. історичної пам'яті суспільства	140
Десятничук Ігор (Рівне) Суспільні процеси в Чехословаччині в 60-х рр. XX ст. як передумови кризи 1967–1970 рр.	144
Віруцька Світлана (Рівне) Події 1968 року в Чехословаччині: югославський резонанс	146
Слесаренко Андрій (Рівне) Прореформаторські та антиокупаційні виступи державно-партійного керівництва й громадськості в Чехословаччині (друга половина 1968 р.–1969 р.)	149
Мартинчук Інна (Рівне) Внутрішньополітичні реалії Словаччини 1993–1998 рр. в оцінках представників євроатлантичних структур	152
Загарій Андрій (Ізмаїл) Економічна співпраця України та Росії в 2000-х роках	156

Гайдукевич Анастасія (Рівне) Історична політика Росії та Польщі кінця XX – початку XXI ст.: шлях до порозуміння?	160
Давидчук Сергій (Рівне) Візит А. Лібермана 4–9 грудня 2009 р. до України та його значення для розвитку українсько-ізраїльських відносин	163
Кошій Юлія (Київ) Проблема Гібралтару в контексті інтеграції Іспанії в НАТО	166
Філіпчук Ігор (Рівне) Філософські ідеї Карела Косіка та Івана Світака	170
Постоловський Руслан (Рівне) Чеські демократичні традиції у вимірі історичної пам'яті суспільства	171
Троян Сергій (Рівне) Цивілізаційні особливості України у вимірі глобалізації	177
Киридон Алла (Київ) Колорит пам'яті у «просторі досвіду» і «горизонт очікувань» у перехідні епохи	180
Білянський Олег (Тернопіль) Особливості суспільно-політичного розвитку Польщі (1991–2005 рр.)	182

СЕКЦІЯ III. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Синюк Сергій (Рівне) Двір волинського князя Володимира Васильковича як осередок книжної культури в історичних джерелах та українській історіографії	186
Лопацька Наталія (Рівне) Особливості еволюції статусу Дерманського монастиря у кінці XVI – першій половині XVII ст.	189
Капустін Гліб (Рівне) Детермінанти формування навчально-виховного вектора діяльності православних братств на Волині у другій половині XIX ст.	192
Тимочко Ірина (Рівне) Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства	195
Біляк Леся (Івано-Франківськ) Громадсько-політична діяльність Кирила Трильовського у період ЗУНР (1918–1923 рр.)	198
Галуха Василь (Рівне) Передумови та законодавче забезпечення меліорації на Волині у міжвоєнний період	202
Паврозник Тетяна (Рівне) Взаємовідносини партії «Сельроб» з польською владою у міжвоєнний період	205
Переходько Наталія (Рівне) Діяльність станцій опіки над матір'ю та дитиною у Західній Волині (1921–1939 рр.)	209
Давидюк Руслана (Рівне), Гладка Лариса (Рівне) Заборона Рівненської повітової «Просвіти»: причини та наслідки	211
Ткачук Ірина (Кременець) Роль діячів «Просвіти» в історії Волині (20-30-ті рр. XX ст.)	214
Ткачук Ірина (Острог) Організаційна структура та програмні засади Товариства імені Петра Могили (1931–1939 рр.)	216
Синяк Степан (Рівне) Участь польських парамілітарних організацій Волині в святкуваннях ювілейних дат Польської держави	219
Кравчук Дмитро (Рівне) Партизанський рух на Рівненщині у 1941–1944 рр.: передумови, етапи розгортання	222
Чернявський Валерій (Миколаїв) Качественный и количественный состав населения, вывезенного на принудительные работы в Третий рейх в 1941–1944 годах (на материалах Николаевской области)	225
Добровичинська Валентина (Рівне) Культурне дозвілля цивільного населення та німецьких окупантів у м. Рівному (1941–1944 рр.)	229
Мазурок Валентин (Кременець) Суспільно-політичні процеси на Волині на завершальному етапі Другої світової війни	232
Антонюк Ярослав (Острог) Керівництво і структура оунівського підпілля на Берестейщині (1944–1952 рр.)	235
Ленартович Олег (Луцьк) Збройна боротьба на Волині (1944–1945 рр.)	238
Вертелецька Наталія (Рівне) Динаміка етнонаціональної структури населення Рівненщини після Другої світової війни (1944–1953 рр.)	241
Шафрай Олена (Рівне) Ідеологічний контроль над освітньою галуззю західноукраїнських областей у повоєнний період	245
Скакальська Ірина (Кременець) Спогади Ю. Шумовського як джерело з історії діяльності духовної інтелігенції Волині першої половини XX ст.	247
Сорочинська Тетяна (Рівне) Становлення радянської системи педагогічної освіти на Рівненщині: спроба ретроспективного аналізу	250

Борейко Галина (Рівне)	
Професійний театр Рівного 50–60-х років XX століття	253
Ларькіна Людмила (Рівне)	
Створення комісії сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу на Рівненщині (1960–1965 рр.)	256
Загребельна Людмила (Острого)	
Християни віри євангельської на Рівненщині (60-ті – середина 80-х рр. XX ст.)	258
Соловей Олександр (Кременець)	
Кременецька тюрма як знаряддя боротьби окупаційних режимів з населенням краю	261
Томаченко Олександр (Луцьк)	
Краєзнавство в системі шкільної історичної освіти	265

СЕКЦІЯ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Пшеничний Юрій (Дубно)	
Керамічний комплекс ранніх слов'ян із села Липа Дубенського району Рівненської області	269
Блануца Андрій (Київ)	
Ординський посол Михайло Васильович Свиноський та історія надання йому маєтку Свинохи на Волині (два документи про надавчу політику Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського)	271
Чекурков Василь (Рівне)	
Основні типи керамічного посуду XV – першої половини XVII ст. за результатами розкопок 2005 року в Дубні	274
Бурян Олександр (Кишинів, Республіка Молдова), Красножон Андрій (Одеса)	
Конструктивні характеристики Бендерської фортеці (XVI–XVIII вв.)	277
Войтюк Олексій (Рівне)	
Достовірність робіт Наполеона Орди на прикладі малюнків замків у Острозі, Тайкурах і Корці Рівненської області	282
Бундюченко Тетяна (Миколаїв)	
Формування демократичного світогляду М. М. Аркаса під впливом родини	284
Якобчук Світлана (Київ)	
Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова як джерело дослідження громадського життя початку XX ст.	287
Якобчук Надія (Київ)	
Листування І. М. Каманіна з І. І. Білозерським (1903–1909 рр.) як історичне джерело	289
Березовський Олег (Київ)	
Друковані періодичні органи українських партій Наддніпрянщини (1905–1914 рр.) у вітчизняній історіографії	292
Сова Андрій (Львів)	
Символіка українських організацій «Сокіл» у Галичині (кінець XIX століття – 1939 р.)	295
Назарова Катерина (Миколаїв)	
Аграрна історія УРСР наприкінці 1920– початку 1930 років як предмет досліджень сучасної зарубіжної історичної науки	299
Зеркаль Микола (Миколаїв)	
Сучасна історіографія історії України 20-х років XX століття	303
Нефьодов Дмитро (Миколаїв)	
Історіографія підпільно-партизанського руху у Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.): аналіз мемуарних джерел	306
Турчин Тетяна (Івано-Франківськ)	
Сучасна українська історіографія про умови праці та побуту українських «остарбайтерів» у Німеччині в роки Другої світової війни	309
Мармілова Ольга (Донецьк)	
«Донецький вісник» як джерело вивчення історії остарбайтерів Донеччини	312
Кондратенко Олег (Київ)	
Підготовка узагальнюючого курсу «Нариси стародавньої історії УРСР»	315
Хрящевська Людмила (Миколаїв)	
Тенденції етнодемографічного розвитку української нації у XX – на початку XXI ст.	318
Пастушенко Тетяна (Київ)	
Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні (Дослідження за методом усної історії в Україні: світовий досвід та вітчизняні перспективи)	321
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	326
ЗМІСТ	329

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Відповідальність за достовірність і точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей несуть автори опублікованих матеріалів та їх наукові керівники. Думки авторів статей з позицією редколегії можуть не співпадати.

Відповідальний за підготовку збірника до видання – *В.М. Шеретюк*

Комп'ютерна верстка – *В.Б. Самсонюк*

Обкладинка – *Г.В. Волохов*

Підписано до друку 29.11.2010 р.
Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”.
Наклад 300 прим. Обліково-видавничих аркушів 31,7.
Замовлення № 91/1.

Відруковано засобами оперативної поліграфії
редакційно-видавничого відділу
Рівненського державного гуманітарного університету,
вул. С.Бандери, 12, м. Рівне, Україна, 33028.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненській державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. Вип.20. – Рівне: РДГУ, 2010. – 333 с.